

Miquel Martí i Pol: entre la dictadura franquista i el combat intel·lectual*

Eusebi Coromina Pou
(Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya)

Els trets definidors

Miquel Martí i Pol (Roda de Ter 1929 - Vic 2003) naixia a les aca-balles de la dictadura del capità general Miguel Primo de Rivera, que havia dissolt la Mancomunitat de Catalunya, el primer intent més o menys reeixit de recuperar un cert autogovern després de la promulgació dels decrets de Nova Planta per Felip V, que abolia així l'organització constitucional dels països de la corona catalanoaragonesa, i imposava l'absolutisme regit per les lleis de Castella. La Mancomunitat, malgrat les limitacions pressupostàries i de poder polític efectiu, havia dut a terme una important tasca de creació d'infraestructures hidràuliques, telefòniques, ferroviàries, portuàries, forestals, industrials, tecnològiques, sanitàries, culturals, editorials, lingüístiques i d'educació. Però els primers records de Miquel Martí i Pol serien, justament, els del tancament d'un altre parèntesi d'autogovern, el republicà, amb la guerra civil com a epicentre. A partir d'aleshores viuria, com tot el país, sota l'ombra de la dictadura franquista; ell, des dels 10 fins als 46 anys. El pes de la repressió i l'adoctrinament polític i religiós integrista imperants conformarien la vida i les activitats del jove Martí i Pol, que, a poc a poc, se n'aniria alliberant, al mateix ritme que bona part del país, fins a esdevenir amb la seva obra i activitats un combatent singular a favor de la cultura, les llibertats, la democràcia i la dignitat col·lectiva. No només ho faria consagrant-se a la poe-

* Aquest article forma part de les activitats del Grup d'Estudis de Gènere: Traducció, Literatura, Història i Comunicació de la Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya (AGAUR, SGR 62, 2014) i del subprojecte I+D+i «Traductoras y traducciones en la Cataluña contemporánea (1939-2000)» (Ref.: FFI2010-19851-C02-02) (2010-2013).

sia, la vessant més reconeguda de la seva obra, sinó també a la prosa i col·laborant en diverses publicacions com *Inquietud Artística* (1955-1966), *Reduccions* (1977 -) i, especialment, a *Oriflama* (1961-1977) i abocant-se a la traducció, amb un total de 22 obres, majoritàriament del francès.

La vida i obra martipoliana l'acabarien marcant cinc trets definidors clars (Farrés, 2014): 1) El lligam amb el seu poble, Roda de Ter; 2) La condició obrera, com a escriptor a la fàbrica La Blava; 3) Les conseqüències de l'esclerosi múltiple que va contreure pels volts de 1970, quan tenia 41 anys; 4) El compromís amb la seva classe social i amb el país, i 5) La disposició a conèixer-se a si mateix i el món que l'envoltava.¹ El present estudi se centra en l'evolució que Martí i Pol va seguir des d'una adolescència i primera joventut marcades per la pressió d'un règim negador de llibertats individuals i col·lectives, fins a una maduresa conscient del combat intel·lectual que adquiriria a favor de la cultura, la llengua i la democràcia, evolució limitada pels seus primers escrits en castellà i d'enaltiment al règim, en un pol, i pel compromís amb la col·lectivitat, plasmat en els poemaris *El poble* i *La fàbrica*, en l'altre pol.

Escola i guerra civil

La primera casa on visqué, fins als 27 anys, era al Carrer del Pont, de Roda de Ter, una casa gran, vella, amb una planta baixa humida, dos pisos, un galliner, un pati enllosat i un hort. «Aquest va ser el meu imperi durant anys.» (Martí i Pol, 1995: 51).² Davant la casa hi havia una de les parades dels autos de línia de Roda de Ter a Vic; la parada principal era a la Plaça del Caudillo, «que ara es diu, molt més civilitzadament, Plaça Major», recordava (Martí i Pol, 1995: 49). I també que aquesta situació de la parada li permetia de sentir les converses

1. Sobre l'amistat de Pere Farrés amb Martí i Pol i sobre els estudis que en féu, vegeu Serrabassa i Verdaguer, 2014.

2. Amb la referència *Martí i Pol 1995* remeto a l'obra publicada en aquest any (2a edició) sota el títol *ŷoc d'escacs* (Barcelona: Empúries), que aplega dues obres en prosa ja publicades: *Obertura Catalana* (Barcelona: Empúries, 1988) i *Defensa Siciliana* (Barcelona: Empúries, 1989). Ambdues recullen nombroses referències autobiogràfiques.

de la gent que esperava el cotxe de línia. El pare era manyà i treballava a Can Bracons i Riera, un taller que s'anunciava com «la primera fàbrica nacional de telars automàtics en serie» (Martí i Pol, 1995: 53). La mare era dobladora a la fàbrica de filatura de cotó La Blava (Tecla Sala, primer, i T. Sala e Hijos, després), on treballaria des dels 14 anys el mateix Miquel fent d'escrivent al despatx, del 1942 al 1972.

Els pares el van dur a l'Escola Parroquial, dirigida per mossèn Francesc d'Assis Espinalt, amic de la família. A cinc anys ja cantava a l'Orfeó del Centre Catòlic. A Roda de Ter hi havia tres escoles per a nens: la Parroquial, les Escoles Nacionals i l'escola del senyor Sebastianet (dirigida per Sebastià Álvarez). Les nenes anaven al col·legi de les monges Dominiques de l'Anunciata. «Jo diria que els “rojos” ric anaven amb el senyor Sebastianet, els “rojos pobres”, a les Nacionals, i els “altres”, amb els capellans» (Martí i Pol, 1995: 77), que és on va anar en un principi Martí i Pol; després el van portar, mentre va durar la guerra, a les Nacionals, perquè la Parroquial l'havien tancada el 1936; el director, mossèn Espinalt, havia fugit de la FAI i la família de Miquel Martí i Pol el va tenir unes setmanes amagat a casa (Coromina, 2014: 149).³

Des de l'escola sentien molt bé la sirena de La Blava, que tocava quan hi havia alarma aèria. Recordava el dia que van sortir de classe esverats per l'alarma: els *nacionals* anaven a bombardejar Manlleu, a quatre quilòmetres de Roda. «Mentre travessàvem corrent un camp que hi havia davant de l'escola, miràvem enlaire els avions que ens passaven pel damunt. [...] Ens vam ajeure al marge i vam veure com les “pavas” descarregaven les bombes. Tots portàvem un tronquet entre les dents.» (Martí i Pol, 1995: 81).⁴ Acabada la guerra civil, a 10 anys, va ser membre actiu del Centre Catòlic, en el grup dels petits i, més endavant, en el grup de teatre. Alhora, reprenia l'educació en mans de mossèn Espinalt, al Colegio Espinalt, on les classes ara serien en

3. Amb la referència *Coromina 2014* remeto a l'article publicat a la revista *Els Marges* (núm. 103), titulat «Miquel Martí i Pol: una autobiografia (1974). Resposta a Pere Farrés», que recull la correspondència (cinc cartes en total) que s'intercanviaren ambdós amb motiu d'un treball acadèmic de Farrés, i que presenta nombroses informacions biogràfiques del poeta, especialment la quarta carta, de catorze fulls mecanografiats.

4. La població de Manlleu fou bombardejada el 20 de gener del 1939. Hi hagué 12 víctimes mortals.

castellà. L'escola del senyor Sebastianet havia tancat, i els propietaris es van traslladar a Barcelona, on muntarien una acadèmia.

La mare, catòlica practicant, «fins i tot m'atreviria a dir missaire, però plena de sentit comú», deia, era una lectora empedreïda de Josep M. Folch i Torres, especialment de les novel·letes de la «Biblioteca Gentil». «Per la banda de la mare, la meua família no tenia ni cinc cèntims.» (Martí i Pol, 1995: 61 i 92). El pare, «que no era un home “de missa”, en resultava ser una mica per lligams familiars i una mica per l'amistat amb mossèn Espinalt» (Coromina, 2014: 149). La branca Martí de la família sempre havia «format part dels estaments benestants de la població i, en conseqüència, han estat de “dretes” i catòlics. [...] Els Martí-Pol som, de fet, els “parents pobres” d'una família força nombrosa» (Coromina, 2014: 148). La major part dels familiars regentaven petits negocis i havien tingut un pes considerable al poble, a causa de la seva situació econòmica i de la filiació política. Tot i que Miquel Martí i Pol no formava part de la parentela rica, la pobra professava unes conviccions semblants.

Postguerra i primera formació literària: textos en castellà

A la postguerra a Roda es va organitzar de seguida la Falange; «els que no [hi] militaven per odi ho feien per por», sostenia (Martí i Pol, 1995: 182). Les criatures també s'hi afiliaven, sobretot els alumnes de l'Escola Parroquial, com va fer ell. Algunes tardes, sortint d'estudi els feien fer instrucció paramilitar al pati de les Escoles Nacionals; i els diumenges, amb camisa blava, boina vermella, amb la insígnia del jou i les fletxes, desfilaven pels carrers fins a l'església, al so de cornetes i timbals, per a la missa major. A la Falange hi va estar poc temps, fins als catorze-quinze anys, quan l'en van fer fora per indisciplina, cosa que al principi el va neguitejar per les possibles represàlies. «A casa no se'ls va posar gens bé, que m'haguessin expulsat, no pas perquè les seves conviccions falangistes fossin gaire fermes [...], sinó perquè allò demostrava que jo era un rebec, un tossut, un “fet a la seva”, cosa de la qual ja es queixava sovint la meua mare.» (Martí i Pol, 1995: 191).

El 1943, amb 14 anys, deixava l'escola, on havia cursat el primer de batxillerat, i entrava a treballar, per influència de mossèn Espinalt,

al despatx de La Blava. Aquell any, més de la meitat de la població de Roda de Ter, aleshores de 3.100 habitants, depenia de La Blava (amb més de 400 treballadors) o bé de fàbriques de poblacions o colònies industrials del Ter properes.

La formació intel·lectual i literària de Martí i Pol, sense precedents a la família, començava amb la lectura d'alguns llibres de Folch i Torres, que la mare guardava dels anys anteriors a la guerra. «Jo recordo haver llegit força novel·les de les de la mare, i alguna obra de teatre de les de l'avi. [...] Però d'adolescent havia llegit novel·les d'en Folch i Torres, segur.» (Martí i Pol, 1995: 63). De l'avi patern, Josep M. Martí i Ratera, que era aficionat al teatre, n'havia conservat i llegit una col·lecció de textos teatrals.

Això no obstant, als anys 40, sense publicacions en català, llegia José M. Pemán, els germans Marquina i també clàssics com ara Tirso de Molina, Calderón de la Barca, José M. de Pereda, Rosalía de Castro, Unamuno, Juan Ramón Jiménez o Pío Baroja.⁵ El 18 de juliol del 1943, les autoritats locals de la Falange presentaven la revista *Amanecer, Portavoz del Frente de Juventudes y de la Villa*. Anys més tard, en una carta a Pere Farrés, datada el 1974, Martí i Pol li confessava: «Els meus primers versos (en castellà! No ho diguis a ningú!) els devia escriure a catorze o quinze anys.» (Coromina, 2014: 149-150). En efecte, al número 4 d'*Amanecer*, de l'1 d'abril del 1944, un extra amb motiu del cinquè aniversari de la «victoria», Miquel Martí i Pol hi publicava un poema de 56 versos en quartetes, plens de llocs comuns del franquisme, titulat «Volverán Banderas». La peça, signada per *M. Martí*, amb l'afegit «De las Secciones de Trabajo del F[rente] de J[uventudes]», començava així: «Ya trémula ondea / en el horizonte, / la regia bandera / del pueblo español, / que cual velo hermoso, / teñido de rojo / cobija una raza / de gran corazón...» I acabava: «Y llegó el gran día, / el día esperado, / el día del triunfo / del pueblo español / el cual con banderas / que el viento besaba / al mundo de nuevo / heroico asombró.» (Martí, M., 1944a: 15). Cinc mesos després, al setembre, en un extraordinari de la Festa Major, hi tornava a publicar un poema, ara dedicat a la història de Roda de Ter, de 40 versos hendecasil·labs castellans, titulat «Canto filial». El poema començava: «De nuestra Villa, de mi Patria

5. D'acord amb el que expressava en una entrevista mantinguda el 1986 i publicada el 1999 (Pujades, 1999: 77).

chica, / se me ha pedido cante yo sus glorias, / mas, no será mi pluma pobre canto?... » I conclouïa amb aquests quatre versos: «Y en estos días de terribles frisos, / cuando la guerra todo el mundo azota, / mantiene nuestra Villa y toda España / su Pabellón de Paz, de Amor y Gloria.» (Martí, M., 1944b: 17). De fet, a *Amanecer* i a *Roda de Ter*, successora de la primera, hi continuaria col·laborant en cinc números més, fins al 1947, amb peces poètiques com ara «Navideña» (núm. 13), «Cantares» (núm.14), «¡No puedo, madre, no puedo!» (núm. 15), «A Eduardo Marquina» (núm. 16) o «Cantares» (núm.17), que abandonaven la retòrica franquista, però que encara eren en castellà, sempre sota la pressió política, lingüística, cultural i educativa del règim (Berenguer, 2002: 251-252). A banda la lectura i l'escriptura de poemes, havia representat amb un cert èxit, segons el biògraf Ignasi Pujades, *Els Pastors, La Ventafocs, L'agricultor de Xicago* (una peça inspirada en una obra de Mark Twain) i *Julietta, filla única*, de Josep M. Folch i Torres (Pujades, 1999: 90-91). Alhora, cantava com a solista al cor parroquial i, profundament religiós, militava en els joves d'Acció Catòlica, substituta de la Federació de Joves Cristians de Catalunya de l'època de la República. A l'abril de 1947 faria una tanda de set dies d'exercicis espirituals al Col·legi Sant Ignasi de Barcelona (Pujades, 1999: 109-110).

Iniciació a la literatura catalana

Hom ha considerat que el seu primer poema fet públic en català data del 1946. En efecte, se li atribueix la cançó titulada «Ofrena (Vals de caramelles de l'any 1946)», signada amb el nom de pila *Miquel*, apareguda al poble aquell any com a targetó dels caramellaires. Martí i Pol ha reconegut que la coneixença del poeta local Josep Clarà i Roca⁶ i la tuberculosi pulmonar que va patir de final del 1948 a principi del 1950 són dos fets cabdals que van determinar la dedicació a la poesia, ara ja en català.

En efecte, Clarà i mossèn Espinalt havien fundat el 1946 la Peña Literària Verdaguer, per al foment de la literatura catalana, que reunia els *lletraferits* que freqüentaven el Centre Catòlic. La Peña disposava

6. Sobre Josep Clarà i Roca i sobre la Peña Literària Verdaguer, vegeu Berenguier, 2002, p. 20-32.

de la revista *Verdaguer*, nascuda el Nadal del mateix 1946 a l'empara de la parròquia. La publicació era «una mena de calaix de sastre on es barrejaven articles d'una declarada espanyolitat amb d'altres d'una clara catalanitat.» (Pujades, 1999: 95). Martí i Pol recordava: «Durant molt de temps vam fer reunions més o menys periòdiques en les quals llegíem les coses que havíem escrit i ens les críticàvem.» (Coromina, 2014: 150). A les trobades que feien a la Penya, en què va acabar de travar amistat amb Emili Teixidor, company de pupitre, llegien textos de Joan Maria Guasch, Josep Carner, Octavi Saltor o Jacint Verdaguer, de qui el 1986 diria: «Jo certament llegia mossèn Cinto, com el llegeixo ara, però una lectura a fons, no que no la vaig fer. No sé per què. Potser perquè no m'agradava prou.» (Pujades, 1999: 103-104). Clarà, dins la tradició popular noucentista, componia poemes i havia estat premiat en diversos jocs florals. A la Penya, s'hi incorporaria també Josep Miquel i Macaya, un vallenc que havia estudiat a l'Institut Catòlic de París,⁷ i que es dedicaria a l'ensenyament, una temporada, a Vic i a Roda de Ter, i l'escriptor i editor Miquel Arimany, que tenia parents a Roda de Ter. El contacte amb aquestes persones va propiciar la seva dedicació a la poesia i, com ha reconegut, el canvi de llengua (Coromina, 2014: 150). Aleshores tenia entre 16 i 17 anys.

La tuberculosi pulmonar que va patir durant un any llarg, com s'ha dit, el va obligar a fer llit. Martí i Pol, que aleshores tenia 19-20 anys, deia, d'aquesta època:

Jo ja escrivia *només* en català i ja havia començat feia un cert temps a llegir la gent la influència dels quals [*sic*] és ben visible sobretot en el meu primer llibre [*Paraules al vent*]: Espriu, Blai Bonet, Riba, etc. Ara bé, la reclusió forçada a què em va sotmetre la malaltia, la solitud d'hores i hores de llit, estic segur que va accentuar i aprofundir la meua vocació. Em va vagar —i molt!— de llegir i de pensar (Coromina, 2014: 150).

Encara trigaria un parell d'anys més a curar-se del tot, durant els quals el seu poema «Estances d'amor» guanyaria, el 1951, un dels dotze premis de poesia del I Certamen Literario Plana de Vich, convocat

7. Nascut a Valls el 1907. En l'etapa parisenca, va rebre la influència de Maritain, Gilson i Garrigou-Lagrange. La seva biblioteca, d'uns trenta mil volums, la va llegar, en morir el 1995, a la Universitat de Vic.

per la revista *Roda de Ter*.⁸ En formaven part del jurat, entre altres membres, Miquel i Macaya i Joan Rosanas i Moratona, parent llunyà de Martí i Pol. Entre els guardonats hi havia Josep M. Riubrogent i Antoni Pous (Farrés, Ramon, 2005), que, el mateix any, publicarien obra a l'antologia poètica ciclostilada titulada *Estudiants de Vic*, del Grup de Vic, amb una carta-pròleg de Carles Riba, del qual grup també formava part Segimon Serrallonga, un altre autor de l'antologia, amb qui compartiria projectes.⁹

Primeres publicacions poètiques

Eren d'aquest període, entre 1948 i 1954, els setze poemes inèdits que Martí i Pol seleccionaria i publicaria, des de la perspectiva de vint anys després, el 1976, agrupats a l'apartat «Porto la tarda recolzada al braç» d'*El llarg viatge* (Martí i Pol, 1976). Tot i que el poeta els considerava, en paraules de Pere Farrés, «poemes d'adolescència i potser ingenus i pedants» (Farrés, 1976: 121), ja presentaven, almenys dos,¹⁰ les bases de la poesia posterior, que tindria, entre els anys 1956 i 1970, el *poble* i la *fàbrica* com a centre temàtic. Per Farrés, constituïen alhora el «pas d'una poesia *no compromesa* a una altra d'una certa *intenció*» (Farrés, 1976: 121). Altres poemes escrits entre 1952 i 1953 van ser recollits a *Paraules al vent* (Martí i Pol, 1954),¹¹ un poemari ple de sentiment i fe religiosos, que obtingué el premi Óssa Menor de poesia, atorgat el 13 de desembre de 1953 durant la festa literària de la Nit de Santa Llúcia d'aquell any, celebrada a l'Hotel Majèstic de Barcelona, pel jurat format per Carles Riba, Joan Teixidor, Josep Janés i Olivé, Josep M. de Sagarra i Rosa Laveroni; Josep Pedreira, que n'era el promotor i editor, hi exercia de secretari. El premi, dotat amb 5.000 pessetes, es va lliurar sense l'assistència del guardonat, que no creia que tingués possibilitat de guanyar-lo. No va ser fins al cap

8. Seria publicada a la mateixa revista, al número 9 (extraordinari de festa major), del setembre de 1951.

9. Completaven el Grup de Vic aquests altres seminaristes: Josep Grau, Josep Esteve, Josep Junyent i Ramon Cotrina.

10. «Confia els meus secrets» i «Ara reposo plàcidament».

11. La primera edició comptava amb un pròleg de Joan Teixidor.

d'un any (i sis mesos després d'haver aparegut el llibre el 1954) que en va aparèixer un comentari, a *Destino* (Espinàs, 1954: 35). Altres peces poètiques anirien a parar a *Quinze poemes*, publicat per primera vegada a Mallorca el 1957 (Martí i Pol, 1957a) o bé als apartats «El fugitiu» i «Si esbrineu d'un sol gest el secret dels meus versos els heu arrabassat la meitat de la vida» d'*El llarg viatge* (Martí i Pol, 1976). En aquestes composicions, s'hi observa un neguit pel dubte religiós (una crisi religiosa que resoldria pels volts de 1956-57) i alhora la decisió d'arrelar-se al seu entorn, que es concretaria en el poble i en la fàbrica, com ja s'ha dit.

Influència de Josep M. Castellet i crisi religiosa

«El meu nom, tot i haver guanyat el premi Óssa Menor, no es cotitzava ni poc ni gens», es lamentava (Coromina, 2014: 153). Aleshores, amb 25 anys, va decidir participar en els premis «Ciudad de Barcelona», que es concedien cada 26 de gener, aniversari de l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona. Hi va presentar, el 1954, un recull de 20 poemes seguits d'una carta-poema a Esteve Vinyoles a manera de cloenda, sota el títol *Veu incessant*, que continuava la reflexió sobre la seva relació amb Déu. Sembla que aquests premis havien nascut per trencar la unitat entorn de la llengua catalana que promovien altres concursos, com els dels Jocs Florals, els de la Nit de Santa Llúcia o el Parroquial de Poesia de Cantonigròs. Dels 40 participants en poesia en català, en l'edició del 26 de gener de 1955, Martí i Pol quedà en cinquè lloc.

El fet d'haver participat en el premi «Ciutat de Barcelona» l'any 54 (jo no ho sabia, però era un anti-premi convocat per la gent del sistema i en el qual no prenia part ningú que es considerés «català» en un sentit exclusivista), aquest fet, dic, i una lectura que vaig fer al local de l'Instituto de Estudios Hispánicos a Barcelona (allí hi vaig conèixer en Castellet), em va valer —ho vaig saber molt després— la reputació de poeta «addicte al règim» (Coromina, 2014: p. 155).

Josep M. Castellet era aleshores, deia Martí i Pol, més aviat «un home allunyat dels cercles intel·lectuals catalans» (Coromina, 2014: 152). A les darreries de febrer del 1954, va ser convidat a l'Instituto

pel seu parent Joan Rosanas, que hi feia de tresorer. La lectura, la va presentar Castellet, que n'era membre. Era una institució oficial ambigua «que pretenia donar tribuna a les diverses literatures *hispàniques*, entre les quals la catalana; era de fet el reducte barceloní dels poetes catalans que escrivien en castellà, com Jaime Gil de Biedma, Carlos Barral, José Agustín Goytisolo i d'altres» (Pujades, 1999: 258). Entre els anys quaranta i cinquanta, a l'Instituto s'hi organitzaven debats informals, sense demanar-ne autorització prèvia. Alternava les comunicacions oficioses a la premsa amb reunions que s'organitzaven simplement per telèfon o per correu (Pinilla, 1989: p. 153-154). N'és una mostra la notícia apareguda a *La Vanguardia Española* el 1950 («La apertura de curso del Instituto de Estudios Hipánicos», 1950: 12).

El gener del 1954 ja havia fet una primera lectura pública de poemes seus al Seminari de Vic. S'hi va presentar amb l'amic Emili Teixidor, i allà va conèixer Antoni Pous, Ramon Cotrina i Ricard Torrents. El recull *Veu incessant*, que havia concursat en els premis «Ciudad de Barcelona», el presentaria després al XII Concurs Parroquial de Poesia de Cantonigròs, el veredictes del qual es faria públic l'agost de 1955, on el poeta assistiria per primera vegada. *Veu incessant* hi obtindria un accèssit del jurat format per Carles Riba, Josep Miquel i Macaya, Jordi Sarsanedas, Josep Pedreira i Joan Triadú. El poemari, però, no es publicaria fins al 2013, quan Roger Canadell i Montse Caralt el rescataren de l'oblit i en tingueren cura de l'edició com a volum unitari (Martí i Pol, 2013). Paral·lelament, els primers mesos d'aquell 1955 dirigia un grup de ràdio-teatre a l'emissora del poble, que pertanyia a la Red de Emisoras del Movimiento. Hi van fer diverses lectures dramatitzades en català i en espanyol.

L'amistat amb Castellet s'aniria aprofundir. Martí i Pol li havia regalat algun exemplar de la col·lecció de textos teatrals de l'avi. Al seu torn, Castellet «em va deixar llibres i gràcies a ell vaig conèixer la novel·la contemporània mundial a una època en què era poc coneguda» (Coromina, 2014: 152). Emili Teixidor i Castellet serien testimonis del primer matrimoni de Martí i Pol, el 1956, amb Dolors Feixas, amb qui tindria dos fills.

Poc abans de casar-se, tot i fer-ho per l'església, abandonava la creença i la pràctica religiosa. «Amb això coronava un llarg període de cinc anys de dubte religiós i de qüestionament existencial.» (Puja-

des, 1999: 313). El mateix Martí i Pol diria després (1974) que fou «el canvi radical que es va operar en un cert moment en la meua manera de ser i en la meua obra», i que

la meua crisi va tenir dues motivacions fonamentals: en primer lloc la constatació, per via de reflexió, de lectures, etc., de la manca de solidesa i de rigor d'uns principis que, més que «ensenyats», és a dir, apresos a través de la raó, m'havien estat inculcats. [...] Una segona motivació, més recòndita potser, però no menys important, va ser, em sembla, la descoberta de la manca total d'operativitat resolutiva de les solucions que oferia la pràctica eclesial [...] al país, sobre diversos problemes, [...] fonamentalment la nul·la aportació en el terreny, per entendre'ns, de la «lluita de classes» (Coromina, 2014: 153).

Cap al «realisme històric»

Començaria aleshores, del 1957 i fins al 1970-71, la seva producció poètica que podríem relacionar genèricament amb el corrent que s'ha anomenat «realisme històric», segons terminologia de Josep M. Castellet i Joaquim Molas.¹²

El gener del 1957 tenia lloc a Barcelona una vaga general per l'augment del preu del bitllet dels tramvies; al febrer, uns 800 estudiants es tancaven al paranif de la Universitat de Barcelona en la Primera Assemblea Lliure; el mateix febrer el general Franco assajava un nou govern que combinava vells falangistes amb nous tecnòcrates de l'Opus Dei. La burgesia temia les protestes populars però també se sentia maltractada pel govern de Madrid. En aquest context apareixeria la *Cinquena antologia poètica universitària 1956-1958*, que no es publicaria fins al 1959 i que obria una nova estètica, realista, centrada en la denúncia social, moviment que tindria el suport de crítics com el professor Molas o l'editor i poeta Joaquim Horta.¹³ En el microcos-

12. Vegeu Castellet i Molas, 1963 i també Castellet, 1965.

13. Joaquim Horta Massanés (Barcelona 1930 - Barcelona 2013), poeta, traductor i editor, publicà obres traduïdes per primera vegada al català d'autors com Brecht, Dürrenmatt, Sartre, Txékhov o Williams. Fundà i dirigí la col·lecció de poesia i assaig «Signe», on s'havia de publicar *La fàbrica*. Principal capdavanter de la poesia social, la seva obra es mou dins els àmbits del realisme dels anys cinquanta, amb tendències existencialistes i influïda, sobretot quant a l'ideari, per les versions del rus Vladímir Maiakovski, de qui va traduir, amb Manuel de Sea-

mos de Roda de Ter, Martí i Pol estava a punt de complir 28 anys i ja en feia catorze que treballava a La Blava. Vivia amb la seva dona i els sogres en una casa propietat de l'empresa. Continuava la formació autodidacta amb la lectura de narrativa, poesia, assaig, filosofia i teatre. Mantenia l'amistat i el contacte amb Josep Clarà, Emili Teixidor (que ja era a Barcelona estudiant Dret), Antoni Pous (vicari aleshores de Sant Hipòlit de Voltregà), Josep M. Castellet i Jordi Sarsanedas, que havia conegut als premis de la Nit de Santa Llúcia del 1953, en què Martí i Pol havia guanyat el de poesia, amb *Paraules al vent*, i Sarsanedas, el «Victor Català» de contes amb *Mites*. Entre tots li fornien material de lectura: a banda narrativa nord-americada de la «generació perduda», amb Faulkner, Hemingway o Steinbeck, Castellet li feia arribar autors propers al moviment marxista o existencialista, com Sartre, Camus o Gramsci. Antoni Pous, entusiasta de la filosofia, la literatura i la lingüística, ara en plena crisi religiosa i preocupat per l'anquilosament de l'Església, l'havia introduït en textos de Kierkegaard, però també del marxisme, amb una biografia de Lenin, i en la lectura de *L'étranger*, de Camus; o *Bonjour, tristesse*, de François Sagan. Pel que fa al teatre, s'interessava per Ugo Betti o Bertolt Brecht.

Dels poetes que influïrien en la nova orientació martipoliana, sobresurten Blai Bonet, Joaquim Horta o Josep M. Llompart, però també Blas de Otero, Celaya, Neruda, Maiakovski i Prévert, que tendien a un realisme d'observació del món exterior i de la lluita de l'home per un alliberament. També mantindria una relació sostinguda amb José Corredor Mateos, poeta manxec establert a Barcelona. Martí i Pol anava creant alhora la pròpia discoteca, amb peces del cantautor Georges Brassens, del jazzista Louis Armstrong i amb clàssics com Mozart o Beethoven.

El Poble i La fàbrica

Com ja s'ha dit, el 1957 publicava *Quinze poemes*, amb un tiratge de 250 exemplars, de la qual novetat es van fer ressò les revistes *Roda de*

bra, la poesia completa i teatre. Va publicar *Poemes de la nit* (1955), *Home que espera* (1957), *Paraules per a no dormir* (1960), *Balanç d'última hora* (1974), *La finestra de la vuitena planta* (1980), entre altres.

Ter i *Inquietud Artística*; aquesta darrera, nascuda a Vic el 1956, li publicaria més endavant diversos poemes¹⁴ i de la qual Martí i Pol esdevindria col·laborador i redactor en cap, amb Bonaventura Selva com a director efectiu. Però era a la primera meitat del 1957 que componia els poemes que significarien el canvi radical de la seva poesia, recollits sota el títol d'*El poble*, una descripció del món que l'envoltava: els afers i el treball quotidians, l'entorn físic de la vila, la vida íntima i la col·lectiva.¹⁵ Hi utilitzava un llenguatge precís, directe, o «vulgar» com diria ell mateix en una carta a Antoni Pous del 1957, recollida recentment (Canadell i Caralt, 2014: 689-670). Va presentar aquest recull, de temàtica humana i social, al XIV Concurs Parroquial de Poesia de Cantonigròs de l'estiu del 1957, on només aconseguiria un accèssit, en un context farcit de poesia religiosa aquell any.¹⁶ Mentrestant, les activitats del poeta s'expandien també pel món del cinema i de la cançó. Formaria part del Cinefòrum de Roda de Ter, que s'inaugurava l'1 de desembre de 1957, amb *Orfeo*, de Jean Cocteau, i del Cinelub de Vic, fundat pocs dies després pels editors de la revista *Inquietud Artística*. Les sessions regulars, quinzenals, del Cineclub vigatà començarien el gener de 1958, amb la projecció de la pel·lícula *El salario del miedo*, d'H.G. Clouzot, basada en la novel·la homònima de George Arnaud, que curiosament Martí i Pol traduiria per a Edicions 62 el 1968. En la seva activitat traductora va rebre nombrosos embats de la censura pel contingut d'alguns assaigs traduïts i fins pel registre lingüístic utilitzat en d'altres obres, com a *El salari de la por*, que li feia suprimir «frases sumamente indecorosas» com ara «Què fot aquest dat pel cul de merda», «Però, què cony feia? », «No tens

14. El número 22 d'*Inquietud Artística* (agost 1961) publicaria a la portada una al·legoria gràfica del poema «La fàbrica» per l'arquitecte vigatà Manuel Anglada, i a la pàgina 14, el poema «Do de l'esperança», que havia llegit a Igualada el 18 de juny del mateix any en l'Homenatge a Carles Riba.

15. La revista *Inquietud Artística* el mateix 1957 li publicava un dels poemes que formarien part d'*El poble*, titulat «Cançó després de la pluja» (Martí i Pol, 1957b), en un número en què també se n'hi publicaven de Manuel de Pedrolo, Joan Perucho, J. J. Tharrats i Ferran Canyameres.

16. En aquella edició s'homenatjava Carles Riba per la publicació d'*Esbós de tres oratoris*. Les obres premiades també eren de temàtica religiosa: *Balades del Bon Pastor*, del monjo Jordi Pinell; *El rostre del Verb*, de mossèn Pere Ribot, i *Pomell filial*, de Miquel Bosch i Jover.

cor, ni tripes, ni collons». ¹⁷ Martí i Pol debutaria el novembre del 1958 al Cineclub Vic, com a presentador de la pel·lícula *Mujeres soñadas*, de René Clair. ¹⁸ De la seva presentació de cinefòrums escriuria: «Ho vaig fer, com vaig fer tot d'altres coses per les quals no estava gens preparat, com van fer-ho molta altra gent amb una generositat i una bona voluntat admirables.» (Ylla-Català i Ponce, 2000: 36).

Amb tot, Martí i Pol no trobava editor per a *El Poble*. Diverses revistes, però, en van arribar a publicar poemes esparsos. ¹⁹ L'editor Josep Pedreira va tenir tres anys damunt la taula del despatx el recull *El poble*, per publicar-lo a la mateixa col·lecció «Óssa Menor», on havia publicat *Paraules al vent*. Però no s'hi arribà a publicar mai: l'editorial va haver de plegar per dificultats econòmiques. No seria fins al 1966 que apareixeria a Mallorca (Martí i Pol, 1966). ²⁰ Abans, el poemari l'havia presentat una altra vegada al concurs de Cantoni-gròs o n'havia llegit peces en diversos recitals. El 1958, després d'una pausa d'un any, aproximadament, reprenia l'escriptura de poemes, d'una temàtica complementària a la del poble, aplegats originàriament sota el nom de *La fàbrica*, o bé *La fàbrica-1959*, que és la data en què s'haurien pogut publicar (Canadell i Caralt, 2014: 693-696), «el meu primer llibre "llibre", almenys des d'un punt de vista d'unitat temàtica» (Coromina, 2014: 158). Com assenyalava Farrés, «si aquests poemes s'haguessin publicat quan els corresponia, coincidirien amb els moments inicials del realisme històric» (Farrés, 1976: 126), ²¹ cosa de la qual també es lamentava el poeta com indiquem més endavant.

17. D'acord amb l'expedient consultat, 7470, de l'Archivo General de la Administración (AGA) d'Alcalá de Henares AGA 21-19205.

18. També presentaria (Ylla-Català i Ponce, 2000) *Tiempos modernos*, de Charles Chaplin (11.2.59); *Al este del Edén*, d'Elia Kazan (13.6.1960); *Puerta de la lilas*, de René Clair (14.12.1961); *Un rey en Nueva York*, de Charles Chaplin (22.6.1962); *Todo el oro del mundo*, de René Clair (7.3.1963); *El pretendiente*, de Pierre Étaix (14.10.1963); *Le feu follet*, de Louis Malle (1965); *La règle du jeu*, de Jean Renoir (20.2.1967), i *Help!*, de Richard Lester (3.6.1967).

19. A *Roda de Ter* i a *Inquietud Artística*; en totes dues, el setembre de 1958.

20. En una versió reduïda de 17 poemes; l'original en tenia 23 (Pujades, 1999: 231).

21. Francesc Vallverdú, en un article publicat a *Inquietud Artística* (núm. 22), titulat «Poesia 1961», per al monogràfic sobre poesia de registre realista i social, es felicitava que durant el 1960-61 haguessin aparegut diverses obres que situaven la poesia catalana dins la renovació, la variació i el realisme. Hi citava *La*

L'obra, integrada per 24 composicions, és una mirada dura, tendra i sarcàstica alhora a les relacions humanes i de col·lectivitat, condicionades per la despersonalització i l'anorreament imposats per la fàbrica, una realitat que coneixia bé. Anys més tard diria: «Per molt alambinada que sigui, la poesia és el producte d'un home que viu les mateixes circumstàncies que la resta de persones del seu temps.» (Coromina, 1975: 20). Però no els podria publicar fins tretze anys més tard (Martí i Pol, 1972), en una carpeta amb gravats de Jordi Sarrate. El conjunt poemàtic l'havia completat i revisat entre 1969 i 1971. El 1975 se'n publicaria una altra versió, "La fàbrica-1959", dins *L'arrel i l'escorça*, de Llibres del Mall (Martí i Pol, 1975).

En la ja esmentada carta adreçada a Pere Farrés el 1974, Martí i Pol li aclaria la causa de la publicació frustrada de *La fàbrica*, que ja tenia data d'aparició a l'editorial de Joaquim Horta, a la col·lecció «Signe». Mossèn Espinalt, el mestre amic de la família que havia propiciat l'entrada de Martí i Pol a La Blava, havia sabut que Martí i Pol tenia uns poemes sobre la fàbrica. El mossèn, els hi va demanar per llegir-los. Havent-ne constatat el contingut, ho va comunicar a la propietària de la fàbrica, la senyora Tecla Sala, amb qui l'unia una gran amistat. «Al cap d'uns quants dies —deia Martí i Pol— vaig saber que els meus amos "s'havien disgustat molt" en veure que un "home de confiança" de casa seva escrivia, de fet, contra seu, i em feien saber que lamentaven que es publicqués un llibre d'aquella índole.» (Coromina, 2014: 157). Espantat per les possibles represàlies, i pressionat també per la família, el poeta va aturar l'edició de l'obra. Anys més tard, el 1986, mossèn Espinalt explicaria la seva versió del cas en una entrevista (Pujades, 2007: 85-86). Segons Espinalt, a ell no li van agradar els poemes, especialment un parell, que considerava injuriosos contra la religió, i els va posar a la consideració de l'abat Escarré, que estiujava a la finca El Llorà, al Cabrerès, propietat de Tecla Sala. L'abat, d'acord amb la versió d'Espinalt, «un dia va dir a en Pau, que era el fill gran de la senyora viuda Sala: "Pau, goita què m'ha donat Mossèn Fran-

pell de brau, de Salvador Espriu; *Vacances pagades*, de Pere Quart; *Onze Nadals i un Cap d'Any*, de J. V. Foix; *Comèdia*, de Blai Bonet; *Poemes de Mondragó*, de Josep M. Llompart; *Da nucs pueris*, de Gabriel Ferrater; *Paraules per a no dormir*; de Joaquim Horta, i *Poemes civils*, de Joan Brossa. Concloïa: «No em sembla gens aventurat d'afirmar que 1961serà segurament un dels períodes més interessants per a la poesia catalana actual.» (Vallverdú, 1961: 5).

cesc [Espinalt]; això és d'en Martí, el qui teniu vosaltres a l'escriptori; a mi em sembla que això no és publicable, oi?, això és una cosa que religiosament desbarra". La decisió fou que allò no era publicable i així ho van comunicar a Martí i Pol, el qual, anys més tard remarcava que aquesta decisió li va fer perdre l'«avinentesa d'editar un llibre que hauria estat important, si més no perquè s'hauria anticipat, en temps i en profunditat a bona part de la poesia "social" posterior» (Coromina, 2014: 157).

Cançó, traducció, col·laboració periodística i compromís polític

Aprendria a tocar la guitarra i participaria en una de les matinals de cançó i poesia del Teatre Romea, de Barcelona, on va debutar el maig de 1963; hi va coincidir amb Raimon, que acabava de publicar el seu primer disc a EDIGSA,²² que esdevingué un èxit de vendes. El moviment de la Nova Cançó va empènyer Martí i Pol a compondre també les pròpies cançons, que interpretaria en escenaris d'Olot, Manlleu, Sant Hipòlit de Voltregà, Mataró, Granollers, Andorra o a la Cova del Drac de Barcelona.

El seu combat per la llengua, la democràcia, els drets individuals i col·lectius i a favor de la cultura, el portarien a una altra activitat paral·lela. En efecte, Martí i Pol donaria a conèixer, a partir del 1965, textos d'altri a través de diverses traduccions de narrativa, assaig, teatre i poesia: un total de 22 obres, publicades per diverses editorials, especialment per Edicions 62 (Coromina i Godayol, 2015). Amb aquesta tasca, sol o com a cotraductor, a la qual es dedicà com a complement de subsistència durant 32 anys, contribuiria, malgrat la censura (Godayol i Coromina, 2014), a difondre obres essencials del pensament contemporani i de la literatura universal: Saint-Exupéry, Lafont, Lévi-Strauss, de Beauvoir, Glucksmann, Barthes, Arnaud, Zola, Flaubert, Genet, Racine, Tournier, Apollinaire, Rodari, entre altres. Els anys 1968 i 1969, l'activitat de Martí i Pol va ser frenètica.

A més de les traduccions i de treballar vuit hores diàries a La Blava, era responsable de quatre seccions de la revista *Oriflama* (1961-

22. Contenia les cançons «Al vent», «Som», «La pedra» i «A colps».

1977), emparada amb el bisbat de Vic fins al desembre de 1969, amb el qual no coincidia sempre quant a la línia editorial que adoptava sobre qüestions de moral i de tendència política (Codina, 2005 i Rovira, 2001). El bisbe Dr. Ramon Masnou aleshores estava al capdavant del bisbat vigatà. *Oriflama* arribaria a tirar 10.000 exemplars mensuals, adreçada especialment als joves. Sobretot la secció «Els llibres», que compartia amb Ricard Torrents, entre altres, li donaria grans satisfaccions:

Em permet de fer una feina d'influència política constant sobre la massa de lectors. [...] Faig la tria dels llibres que vull recensionar i escric les recensions sense perdre ni un instant de vista una finalitat política determinada. És sensacional! [...] I el bo de tot és que aquesta feina sobre qui primer opera és sobre mi mateix (Pujades, 2007: 306-307).

Anys més tard trametria una carta al bisbe de Vic, com a resposta a una altra que n'havia rebut. En certa manera, la nota de Martí i Pol constitueix una declaració de reconciliació amb el prelat, que havia tractat en el concurs de Cantonigròs i en l'època d'*Oriflama*. El poeta deia al Dr. Masnou en aquesta carta, inèdita, datada el 1996:

Em recordava de vós, d'haver compartit taula, per exemple, a la festa literària de Cantoni [Cantonigròs], o d'haver discutit, discrepant algun cop, sobre activitats que, si m'ho permeteu, diré que havíem compartit. [...] Penso, però, que els anys m'han fet una mica més prudent i més comprensiu i procuro de recordar amb bonhomia una època prou difícil però també ben engrescadora. Com que ja tinc força més passat que no pas futur, hi giro sovint els ulls. [...] M'ha agradat molt rebre la vostra carta i saber que us recordàveu de mi amb l'afecte que ho feu.²³

El seu compromís cívic, social i polític durant l'antifranquisme i en temps de democràcia formal es va materialitzar en l'adhesió a l'As-

23. Carta mecanografiada del 5 de gener del 1996, inèdita. Fons Miquel Martí i Pol (Biblioteca Bac de Roda, Diputació de Barcelona, Roda de Ter). El Dr. Ramon Masnou li havia enviat un exemplar del llibre que acabava de publicar (*Carta sobre nacionalismes*. Barcelona: Proa, 1996), juntament amb una nota.

semblea de Catalunya i la militància al PSUC, entre 1968 i 1982,²⁴ no d'una manera acrítica o dòcil, com es desprèn de la correspondència que va mantenir amb Antoni Gutiérrez, secretari general del PSUC, en la qual Martí i Pol amenaçava de donar-se de baixa del partit si Antoni Gutiérrez no feia retractar Santiago Carrillo d'unes declaracions en què havia acusat la política del PSUC de ser «demasiado catalana y poco española».²⁵ A manera de conclusió sobre el debat que suscitarien les declaracions carrillistes, Martí i Pol reblava: «El debat resta obert i jo crec que valdria la pena d'aprofitar-lo per reforçar el caràcter nacional català — i per tant, independent — del nostre partit.»²⁶

Bibliografia citada

- «Antagonismo PCE-PSUC en el análisis de las elecciones en Cataluña» (1979). *El País* [Madrid] (11 de març) <http://elpais.com/diario/1979/03/11/espana/289954821_850215.html> [consulta: 28.8.2014].
- BERENGUER QUERALTÓ, Jordi (2002). *Els inicis poètics de Miquel Martí i Pol (1944-1951)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CANADELL, Roger; CARALT, Montse (2014). «De *Paraules al vent* a *La fàbrica*: creació, evolució i publicació dels primers poemaris de Miquel Martí i Pol». *Ausa* [Vic], núm. 173 (vol. 26), p. 681-701.
- CASTELLET, Josep M (1965). *Poesia, realisme, història*. Barcelona: Edicions 62.
- CASTELLET, Josep M; MOLAS, Joaquim (1963). *Poesia catalana del segle XX*. Barcelona: Edicions 62.

24. El primer gran reconeixement públic d'aquesta actitud i de la tasca d'escriptor arribaria el 1978, en un homenatge dins la Setmana Popular a Osona, organitzada per la Comissió de Cultura del PSUC, sota el lema «Ara és demà», amb cartell d'Antoni Tàpies i amb l'assistència de poetes com Vicent Andrés Estellés, Pere Quart, Joan Brossa, Joan Vinyoli, Ramon Pinyol i Balasch o Xavier Bru de Sala, entre altres.

25. D'acord amb «Antagonismo PCE-PSUC en el análisis de las elecciones en Cataluña» (1979).

26. Carta mecanografiada del 6 d'abril del 1979, inèdita. Fons Miquel Martí i Pol (Biblioteca Bac de Roda, Diputació de Barcelona, Roda de Ter).

- CODINA I SOLÀ, Núria (2005). *Aproximació a «Orifloma». Una revista catalana sota el franquisme*. Vic: Fundació Col·legi Sant Miquel dels Sants - Editorial Diac.
- COROMINA, Eusebi (1975). «Miquel Martí i Pol: cal tocar de peus a terra». *Canigó* [Barcelona] (11 octubre), p. 18-21.
- (2014). «Miquel Martí i Pol: una autobiografia (1974). Resposta a Pere Farrés». *Els Marges. Revista de Llengua i Literatura* [Barcelona], núm. 103 (primavera), p. 138-161.
- COROMINA, Eusebi; GODAYOL, Pilar (2015). «L'activitat traductora de Miquel Martí i Pol». *Reduccions. Revista de Poesia* [Vic], núm. 105-106 [en premsa].
- ESPINÀS, Josep M. (1954). «Paraules al vent». *Destino* [Barcelona], núm. 906 (18 desembre), p. 35.
- FARRÉS, Pere (1976). «El llarg viatge poètic de Miquel Martí i Pol». *Els Marges. Revista de Llengua i Literatura* [Barcelona], núm. 7, p. 121-128.
- (2014). «Miquel Martí i Pol». *Lletra. La Literatura Catalana a Internet*. [Universitat Oberta de Catalunya]. <<http://lletra.uoc.edu/ca/autor/miquel-marti-i-pol>> [consulta: setembre de 2014].
- FARRÉS, Ramon (2005). *Antoni Pous. L'obra essencial*. Vic: Eumo Editorial.
- GODAYOL, Pilar; COROMINA, Eusebi (2014). «Miquel Martí i Pol, traducció i censura». *Ausa* [Vic], núm. 173 (vol. 26), p. 559-674.
- «La apertura de curso del Instituto de Estudios Hispánicos» (1950). *La Vanguardia Española* [Barcelona], (1 octubre 1950), p. 12.
- MARTÍ, M. (1944a). «Volverán banderas». *Amanecer* [Roda de Ter], núm. 4 (4 abril), p. 15.
- (1944b). «Canto filial». *Amanecer* [Roda de Ter], núm. 7 (setembre), p.17.
- MARTÍ I POL, Miquel (1954). *Paraules al vent*. Barcelona: Els Llibres de l'Óssa Menor.
- (1957a). *Quinze poemes*. Palma de Mallorca: La Font de les Tortugues.
- (1957b). «Cançó després de la pluja». *Inquietud Artística* [Vic], núm. 10 (juliol), p. 15.
- (1966). *El poble*. Palma de Mallorca: Daedalus.
- (1972). *La fàbrica*. Terrassa: Quaderns El Bordiol.

- (1975). *Larrel i l'escorça*. Barcelona: Llibres del Mall.
- (1976). *El llarg viatge*. Barcelona, Llibres del Mall.
- (1995). *Ʒoc d'escacs*. Barcelona: Empúries.
- (2013). *Veu incessant*. Barcelona: Edicions 62.
- PINILLA DE LAS HERAS, Esteban (1989). *En menos de la libertad. Dimensiones políticas del grupo Laye en Barcelona y en España*. Barcelona: Anthropos.
- PUJADES, Ignasi (1999). *Miquel Martí i Pol: Larrel i l'escorça*. Barcelona: Proa.
- (2007). *Miquel Martí i Pol: El llarg viatge (1957-1969)*. Barcelona: Proa.
- ROVIRA I MONTELLS, Josep M. (2001). «Oriflama en el marc de l'antifranquisme osonenc». *Ausa* [Vic], núm. 146 (vol. 19), p. 441-460.
- SERRABASSA PUNTÍ, Pol; VERDAGUER PAJEROLS, M. Àngels (2014). «La trajectòria de Pere Farrés com a estudiós de Miquel Martí i Pol». *Ausa* [Vic], núm. 173 (vol. 26), p. 665-680.
- VALLVERDÚ, Francesc (1961). «Poesia 1961». *Inquietud Artística* [Vic], núm. 22 (agost 1961), p. 5-7.
- YLLA-CATALÀ, Josep; PONCE, Santi (2000). *La pel·lícula del Cineclub. Un capítol de la història de Vic (1958-2000)*. Vic: Eumo Editorial.